

SAS PÉTER

KELEMEN LAJOS SZEREPE
MÓRICZ ZSIGMOND *ERDÉLY-TRILÓGIÁJÁNAK*
TÖRTÉNELMI HITELESSÉGÉBEN

„Móricz Zsigmond a Tündérkert folytatásához jött Erdélybe adatokat és impressziókat szerezni” – adta hírül a Kolozsvárt megjelenő Keleti Újság nagybetűs tudósítása.¹ Tervbe vett útjáról és annak szándékairól még 1926. október 24-én értesítette Kuncz Aladárt: „...éppen most komolyan készülök Erdélybe, hogy a Tündérkert második kötetéhez anyagot gyűjtsek. Ha elmegyek, szeretnék Kolozsváron egy felolvasást tartani...”²

Móricz talán még az első kötetnél is fontosabbnak tartotta a folytatását, melyben az annyiszor visszasírt, visszaálmódott nagy fejedelem, Bethlen Gábor korát, személyiségét és a legnehezebben megfoghatót: a lelki embert akarta a széppróza eszközeivel megformálni. Az erdélyi fejedelem jelentőségének hangsúlyozásával, árnyalt ábrázolásával több tanulmányban megpróbálkozott.³ Érdeklődésének kiindulópontjáról így vallott Szekfű Gyula Bethlen-monográfiájáról⁴ írott ismertetésében: „Tizenkét év óta foglalkozom Bethlen Gábor életével s történetével... Egyszer egy antikváriusnál egy kopott régi könyvet vettem, gyöngé iskolai kötésben, kívülről megnyűtten, belülről olvasatlanul sárgultan: Sziládi Áron és Szilágyi Sándor Török-magyarok Államalkotmánytárának első kötete. Olvasni kezdtem.” Majd így folytatta: „Történelmet írni nagyon nehéz, mert emberek vagyunk, s a történetírónak fölötte kell állnia az emberi együttérzésnek alakjával szemben. Az a történetíró, aki álmodik, és a jövőt akarja, a szebb jövőt befolyásolni a történetírással, nem alkalmas arra, hogy a múlt történeteivel foglalkozzék. S a konzervatív reakció emberei, kik a múlton csüggenek, s félteleneknek látják a régi nagyokat, szintén nem alkalmasak s nem képesek a történelmi igazság meglátására. De a Bethlen Gábor lelki életének vannak mélységei, amikhez Szekfű nem nyúlt hozzá. Családi életét

¹ Keleti Újság, 1926 (IX), 278. sz., 3.

² KUNCZ Aladár, *Levelek (1907–1931)*, sajtó alá rend. JANCSONÉ MÁTHÉ-SZABÓ Magda, Bukarest, 1982, 92.

³ Bethlen Gábor, Nyugat, 1929, 381–384; Bethlen Gábor *ha ma élne* (Előadás a Cobden Társaságban), Cobden, 1935, 2. sz., 88–90; *ua.* = MÓRICZ Zsigmond, *Tanulmányok, cikkek*, Bp., 1959, 430–445; Bethlen Gábor = *Mai magyarok régi magyarokról*, összeáll. FEJTŐ Ferenc, Bp., 1936, 70–85; *Az építő fejedelem* (gépirat dátuma: 1935. január 21.) = *Móricz Zsigmond hagyatékából*, sajtó alá rend. RÉZ Pál, Bp., 1960 (Új Magyar Múzeum, 4). Idesorolható még a *Békés Gáspár* c. írása (gépirat dátuma: 1935. augusztus 26.), mely talán az *Erdély* negyedik kötetéhez, a tervezett „Hadak Urá”-hoz készült. *Móricz Zsigmond hagyatékából*, i. m., 428–433.

⁴ SZEKFI Gyula, Bethlen Gábor, Bp., 1929 (A Magyar Szemle Könyvei, 1).

Szekfü nem kutatta fel, s nem ismerte meg, s nem vette tárgyalásba. Pedig ott vannak életének legfontosabb titkai. [...] Ezernyi levele maradt fenn. [...] De hol vannak azok a dokumentumok, amelyek a levelek mögött múltak el. Azok az adalékok, amelyek nem jutottak az írás kibeszéléséig.”⁵

A levelek mögötti – az ő szóhasználatában – „dokumentumok” és „adalékok” megismerésének vágya űzte, hajtotta Kolozsvárra. „Szlovenszkból Erdélybe ment, Bethlen Gábort keresni. ...talált könyvtárosokat, tanárokat, szerény, komoly tudósokat, akik annál többet meséltek aztán neki a nagy fejedelemtől. Forrásmunkákra figyelmeztették, elvezették régi írásokhoz, könyvekhez, számadásokhoz. S a szájhagyomány végtelen kincseit öntötték” – emlékezett Móricz Virág édesapjáról írt regényében.⁶

Többen is rámutattak, hogy Móricz milyen különös gonddal tanulmányozta az *Erdély* trilógia megírásakor a történelmi tágakat, a színhelyeket, az írott emlékeket, a különböző forrásokat. Legalább ennyire fontosnak tartotta a korabeli nyelvezet megismerését is. Regénytrilógiájához hosszasan gyűjtötte a régies szavakat, a népies, tájspecifikus nyelvi kifejezéseket. Helyszíni adatgyűjtési módszerére Kós Károly figyelt fel, amikor 1914-ben, a nevezetes sztánai „bátyúsbálba”, a református bálba meghívta Móricz Zsigmondot. A házigazda kedves emlékeként örököltette meg az ott történeteket: „Úgy forgolódott az emberek között, mintha közülünk való lett volna. Mosolygott, beszélgetett, táncolt is, és *rengeteget jegyzett* [kiemelés tőlem – S. P.] egész éccaka”.⁷ Valószínű, hogy az író az akkor és ott tapasztaltakat nemcsak a *Nem élhetek muzsikaszó nélkül* című kisregényében használta fel. Móricz sem felejtette el azt a kalotaszegi multság-élményét, közel húsz év múlva is élénken élt emlékezetében a sztánai báli éjszaka.⁸ „Bor és nótá és sok beszéd. Egyéni fejek, személyes haj és szakállviseletek és olyan páratlan magyar dialektus, mintha az erdélyi fejedelmek korában volnánk”. Visszatérő, szinte refrénszerű megjegyzése volt a látottak és hallottak alapján: „Ezt megírom...” A számára fontos adatok lejegyzéséhez, egy-egy ihletett pillanat megörökítéséhez a későbbiekben is ragaszkodott. Erre a szokására így emlékezett Szabó T. Attila: „Köztudomású, hogy Móricz Zsigmond utazgatás, sőt még társalgás közben is kis jegyzetkönyvet tartott kéznél, s abba rótta bele apró betűs jegyzeteit a látottakról vagy hallottakról.”⁹ A jegyzetfüzet jól szolgált a *Tündérkert* anyaggyűjtésekor, mert a Nyugat főszerkesztő-kritikusa, Ignótus éppen az időbeli visszavetítés mesteri technikáját dicsérte: „Nos: a *Tündérkert* emberei: a leg-odor-feminásabb asszonyok, a legbakszagúbb férfiak, leg-örök- és magyar-emberibb emberei, úriemberei, gentryjei, parasztjai, sőt, városi svihákjai, erdélyi, alföldi és túlادunai magyar-változatai, mikből mindből van példány a *Tündérkert* könyvben: mind mintha egy

⁵ MÓRICZ Zsigmond, *Erkölcsei sarkantyú (Tanulmányok, II)*, szerk. NAGY Péter, Bp., 1982, 720–725.

⁶ MÓRICZ Virág, *Apám regénye*, Bp., 1954, 302.

⁷ KÓS Károly, *Találkozásaim Móricz Zsigával*, Erdélyi Helikon, 1939, 9. sz., 607. Móricznak erre az adatgyűjtő módszerére hívta fel a figyelmet VITA Zsigmond is: *Móricz Zsigmond erdélyi útja 1926-ban*, Könyvtár (Művelődés melléklete), 1979, 2. sz., 24.

⁸ MÓRICZ Zsigmond, *Varjúvári legenda*, Erdélyi Helikon, 1933, 10. sz., 679.

⁹ SZABÓ T. Attila, *Móricz Zsigmond és Kelemen Lajos találkozásai* = Uő., *Nyelv és irodalom*, Bukarest, 1981, 212–213 (Válogatott tanulmányok, cikkek, 5).

magyar Cervantestől valók volnának, annyira idegenül ismerősek előttem. A ma minden magyar típusait megismerem bennük. De: tizenhatodik százados áttételben.”¹⁰

A felfokozott várakozáson kívül bizonyára több jegyzetkönyvvel és tollal felszerelve érkezett meg Móricz Zsigmond 1926 decemberében a téli hótakaróban pompázó Kolozsvárra. *Erdély* trilógiájának első kötete, a *Tündérkert* négy esztendeje, 1922-ben jelent meg. Elismerő fogadtatása¹¹ és a folytatásával szemben tanúsított nagyfokú elvárások arra ösztönözték, hogy még behatóbban, még alaposabban igyekezzon megismerni a korabeli erdélyi fejedelemség korszakát, Bethlen Gábor életét. Szeretett volna egy olyan szellemi ciceronét, egy olyan kalauzt találni, aki segít eligazodni a számára még nem teljesen otthonos világban. A letűnt és általa ábrázolni kívánt időszak tárgyai és bizonyos részletkérdései érdekelték. Kiadatlan memoriálékban, családi levéltárak mélyén szunnyadó, anekdotákban megörökített szókimondó, dévaj történetek, melyek nemcsak a korabeli világot tükrözik, hanem annak szereplőit is jól jellemzik. Határozott elképzelésekkel érkezett, tudta, kit kell megnyernie segítségül.

„Kelemen Lajos történelmi tájékozottságának rendkívüli voltáról a határokon túl is szállongó hírtől ösztökélve – már az 1926-beli látogatása alkalmával maga kereste a találkozást Kelemen Lajossal” – szögezte le határozottan az egykori mestere munkásságát és életútját jól ismerő Szabó T. Attila.¹² Kelemen Lajos – ha volna, aki ezt a nevet nem ismeri – a 20. századi Erdély egyik legkiválóbb levéltárosa és történésze volt. 1877. szeptember 30-án született Marosvásárhelyen, a székelység fővárosában. Kollégiumi és egyetemi tanárai hatására már fiatalkorában eljegyezte magát a levéltári kutatómunkával. A kolozsvári Erdélyi Múzeum könyvtárának napidíjasaként, majd a helybeli Unitárius Kollégium tanáraként, végül az Erdélyi Múzeum levéltárosaként egész életét az erdélyi történelem megismerésének, megismertetésének, a tudományos kutatók segítségének és sok ezer érdeklődő levél megválaszolásának szentelte. A kolozsvári Egyetemi Könyvtár épületében őrzött negyvenezres levéltári gyűjteményt az eltelt évtizedek alatt milliós nagyságrendűvé fejlesztette. Hangyaszorgalmának eredménye képezi ma is a kolozsvári székhelyű román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága (Arhivele Naționale Direcția Județeană Cluj) anyagának alapját. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület titkáráként évtizedeken keresztül szolgált az 1859-ben, hídvégi gróf Mikó Imre által alapított egyesület célkitűzéseit, az erdélyi tudományosságot. A 70. születésnapjára tervezett emlékkönyv kiadását nem engedélyezték, így csak 80. életéve alkalmából jelenhetett meg a magyar, román, szász tanítványok és tisztelgők tanulmányaiból összeállított kötet. 1963. július 29-én hunyt el szeretett városában, Kolozsvárt.

Mindenesetre 1926-ban még jó egészségnek örvendett és az utókor szerencséjére lelkesen hódolt az egyik kedvelt erdélyi hagyománynak – naplót vezetett. A sok-sok évtizeden keresztül rótt írásbeli feljegyzéseiről kiderült, hogy nemcsak léteznek, hanem

¹⁰ IGNOTUS, *Tündérkert* = IGNOTUS *Válogatott írásai*, szerk. KOMLÓS Aladár, Bp., 1969, 263.

¹¹ „...a *Tündérkert* olyan, mint a lávaömlés, nem tud kristály lenni, mert tűzfolyam. Isten megáldjon érte: egy darab üstökös csillag, a mindenségből minket súroló, a sarokba szorult magyar nyomorúságban.” IGNOTUS, *Tündérkert*, i. m., 266.

¹² SZABÓ T. Attila, *Móricz Zsigmond és Kelemen Lajos találkozásai*, i. m., 209.

rendelkezésre állnak és kutathatók. Publikálatlan naplójegyzeteiből¹³ megismerhetjük találkozásuk és az együtt töltött napok pontos történetét, ahogyan azt Kelemen Lajos történelmi hűséggel feljegyezte:

„1926. december 8-án ismerkedtem meg Móricz Zsigmonddal. Nagy Lajos, a Keleti Újság munkatársa szólott nekem, hogy Móricz föl akar keresni. Nem nagy kedvem volt akkor a találkozáshoz, mert a leánykám betegségeért kedvetlen voltam. Viszont kitérni nem akartam, sem nem lehetett s abban egyeztünk meg, hogy délután 5-re otthon várom.

Fél hat felé érkezett Nagy Lajossal s bemutatkozás után Nagy Lajos magunkra hagyott. Leültettem a kályha mellé az öreg zöldes karosszékbe, mely éppen neki való volt s én is közel a kályhához egy székbe ülve, az Imre¹⁴ nagy szobájában beszélgetni kezdtünk. Én vázoltam itteni sorsunkat és láthatólag sok minden újdonság volt neki. Aztán sor került Bethlen-regényére. Láttam, hogy szép készüléssel jött már s mondtam, hogy itt miféle anyagot kaphat még. Meghívtam a Levéltárba, hogy eredeti dolgokat mutassak neki. Mondtam, hogy én már nyolc év óta nem foglalkoztam Bethlen Gábor korával, de azért pár dolgot mégis tudtam mondani neki is Bethlen kolozsvári tartózkodásairól, itteni nagy konyhakiadásairól, a városi levéltár erről szóló följegyzéseiről, az 1628-i színielőadásról stb. bőven tudtam informálni. Háromnegyed hét felé ment el s vele mentem az Újságíró Klubig, hol találkozója volt.”¹⁵

Az utolsó mondatot megerősítette Bartalis János, az alsókosályi bukolikák költője, Móricz Zsigmond kolozsvári látogatására emlékezve: „Arról is értesítettek, hogy Kolozsváron az Újságírók Szervezetének székházában előadást fog tartani. Erre az előadásra igyekeztem én be.”¹⁶

Móricz és Kelemen találkozója, együttmunkálkodása fontos téma lehetett, mert a kolozsvári Ellenzék tudósított róla: „A vasárnap délelőttöt kemény munkában tölti Móricz. Kelemen Lajossal alaposan megbeszéli, hogy milyen történelmi anyagot kell áttekintenie Bethlen Gáborra vonatkozólag.”¹⁷

Az elkövetkező napok is igen sok érdekességet és persze bőséges jegyzetelnivalót tartogattak Móricz Zsigmond számára.

„Hétfőn délbén, 6-án – folytatta naplóbejegyzését Kelemen Lajos – bementem Óváryékhoz¹⁸ hozzá pár percre. Éppen ebédnél voltak már s így csak öt percig voltam

¹³ Megszerkesztett és megjegyzetelt naplóinak első kötete (1894–1920) megjelenés előtt áll.

¹⁴ Mikó Imre (1911–1977) jog- és államtudományi szakíró, irodalomtörténész, közíró. Az Erdélyi Fiatalok, később a Korunk c. folyóirat munkatársa, a nemzetközi jog párizsi ösztöndíjasa. Nyugdíjazása előtt a Kritérium Könyvkiadó lektora. Kelemen Lajos sógora.

¹⁵ Kelemen Lajos naplói, Arhivele Naționale Direcția Județeană Cluj (Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Kolozsvár).

¹⁶ BARTALIS János, *Találkozás 1926-ban = Móricz Zsigmond közöttünk*, Bukarest, 1979, 59.

¹⁷ *Móricz Zsigmond erdélyi programja*, Ellenzék, 1926. december 7., 3.

¹⁸ Kolozsváron – a mostani házszámozás szerint – a Monostori út 19. szám alatt, belsőecseri Purjesz Zsigmond egyetemi belgyógyász professzor háza egyben irodalmi és zenei szalon is volt. A szakmai elismertségnek és közéleti tiszteletnek örvendő szalonalapító halála után leánya, Purjesz Olga és férje, Óvári Elemér ügyvéd – a jó nevű Óvári Kelemen jogtudós fia – folytatták az irodalom- és művészetpártoló tevékenységet. A társadalmi élet egyik központjává tekintélyesedett házukat egy időn túl már csak Óvári-szalonként tartották számon a helybeliek és az irodalom- és zenekultúra kolozsvári azíluma iránt érdeklődő magyarországi látoga-

vele. Itt vázoltam most pár szóban a középkori mezősegi tavak érdekes vízimadár és állat életét s azt ajánlottam neki, hogy nézze meg jól a helyet, ha lehet menjen el Szovátra, hol most is láthat ily tavat s ha megfelel a terveinek, szerepeltethetné a tóvilágot a regényében.

Móricz Zsigmond felragyogó arccal hallgatta amiket mondtam, s szinte fölkiáltott: – Hiszen amiket Te most mondtál, az egy nagy ajándék nekem! Én az ecsedi láp közelében éltem s láttam azt a tóéletet, amiről beszélsz.

– Akkor tehát csak a mezősegi kopár hegyekkel kell beszegetned az ecsedi lápot s átköltöztetve ide, megírhatod amiket ismersz, – feleltem, s előre örvendek neki, hogy ezt ő mily szépen megírja, ha reászánta magát.

Hétfőn délfelé feljött a könyvtárba, de alig 20 percet ült ott, mert már telefonon hívták.”

A Kelemen által előkészített dolgok között nagyon sok egészen ritka, máshol nem látható levéltári anyag volt. Szépen kalligrafált címeres nemesleveleket, Fejérvári Pál udvari festőkancellista díszes okleveleit, Bethlen díszkötésű könyvét, térképét, török leveles-tarisznyákat válogatott ki.

Csütörtökön délután az egykori Erdélyi Nemzeti Múzeum – újabb nevén az I. Ferdinánd királyról nevezett kolozsvári egyetem – Érem- és Régiségtárában tettek látogatást, ahol Roska Márton régész, tanársegéd korhű emlékeket mutatott nekik.

„Együtt néztük meg a fegyvereket – olvashatjuk Kelemen naplójában –, Bethlen Gábor nyergét – melyet ő kicsinynek ítélt s erre kipróbáltuk – s Bethlen István vadásztörét. Egy órát ültünk ott s távozva, öt percre az E[rdélyi] K[árpát] E[gyesület] múzeumába is benéztünk, hol Orosz Endre¹⁹ egy hideg szobában valami órát tartott néhány fiatal leánynak és fiúnak. Egy hálósapkát mutatott Móricznak azzal, hogy az a Bethlen Gáboré volt. Igaz is volt, csakhogy a Mária Terézia alatt élt Bethlen Gábor kancelláré.

Kuncz Aladár is velünk lévén, útközben érdekes diskurzus folyt le. [...] Kocsiba ültek, én hazamentem uzsonnálni s találkozót adtunk egy félóra multára, hogy együtt menjünk Orient Gyulához.²⁰

Ide pedig azért mentünk, mert midőn Móricz nálam, a könyvtárban járt, az asztalomon ott volt Orient akkor ajándékozott új könyve, Az erdélyi és bánági gyógyszerészet

tók. A nevezetes szalon állandó vendégei közé tartozott a helyi írótsadalomból Kuncz Aladár, Hunyady Sándor és Indig Ottó, Bánffy Miklós és Kemény János, valamint az egykori kolozsvári bíró, későbbi politikus, a Nagy Péter álnéven író Grandpierre Emil (K. Grandpierre Emil édesapja). A törvényszékről „igazolt át” Grois László is, aki az Ellenzék politikai napilap igazgatója volt. Gyakori vendégnek számított itt a neves aradi publicista Krenner Miklós – írói nevén Spectator – is. Sok kávé elfogyasztott s közben nagyokat vitatkozott az elmaradhatatlan Kós Károly. A kör bővülésével lépett a szalon tagjai közé az örökifjú Dsida Jenő, akit atyai jó barátja, Kuncz Aladár – becenevén Dadi – vezetett be Óváriékhoz. A Magyarországról érkezett írók és művészek magától értetődően tisztelegtek a szalon házigazdái előtt, melynek helybeli tagjait sokszor személyes jó barátjukként üdvözölhették. Gyakran váltotta itt egymást Bartók Béla, Dohnányi Ernő, Móricz Zsigmond, Harsányi Zsolt, Karinthy Frigyes és Kosztolányi Dezső. A szalonra vonatkozóan lásd SAS Péter, *Bornemiza Elemérmé Szilvássy Karola*, Művelődés, 1997, 9. sz., 31–34. Tragikus halálukkal kapcsolatban lásd SAS Péter, *A kolozsvári Pitavalból (Az Óvári család kiirtása 1944-ben)*, Művelődés, 2002, 5. sz., 29–31.

¹⁹ Orosz Endre (1871–1945) régész, helytörténész. Tanító, majd a kolozsvári Néprajzi Múzeum őre. Az Erdélyi Kárpát Egyesület főtítkára, az Erdély c. turisztikai folyóirat szerkesztője.

²⁰ Orient Gyula (1869–1940) gyógyszerészeti, orvosi és tudománytörténeti szakíró. A kolozsvári egyetemen megszervezte a gyógyszerészképzést. Létrehozta a ma is működő kolozsvári Gyógyszerésztörténeti Múzeumot.

története.²¹ Ebből mutattam Bethlen Gábor alchimista szerszámain, s nagyon szeretne volna megszerezni a könyvet. Mondtam, hogy menjünk el Orienthez, mert ő ad egyet s ott meglátja Bethlen alchimista könyvét is. [...]

Nagy örömmel fogadták. Orient bort hozott s tekintettel arra, hogy Móricz s vele mi is az EKE múzeumban, s az úton jól megfáztunk, megittunk a félóra alatt két hét decis üveg bort, ötön. Kétségtelen, hogy a hűléstől ez mentett meg.

Orient előszedte az alchimista könyvét²² és fordítását, s Móricz roppant érdeklődéssel olvasgatta. Orienttől megtudtuk, hogy az alchimista fõlszerelést a Vegytani Intézetből széthordozták s túlnyomólag Bucureşti-be vitték. Végül abba állapotokba ment, hogy Orient lemásoltat egyes részleteket belőle s innen egyenesen az Újságírók Klubjába ment a tiszteletére adott vacsorára. [...]

Móricz másnap elutazott. Utóbb tudtam meg, hogy a Siguranța²³ adta neki az elutazási tanácsot.”

Móricz Zsigmondot nagyon megnyerte a levéltáros-történész szakmai tudása, hozzáértése, előadói készsége és lebilincselő egyénisége. Elragadtatással nyilatkozott az érdeklődő újságíróknak „erdélyi kalauzáról”: „Kelemen Lajos egy angyal, akit a legszívesebben magával vinne”.²⁴ Szegény, jó puritán Kelemen Lajos. Annyira távol állt tőle a tömjénezés és a személyére irányuló nyilvánosság, hogy a hízelgő vélemény megjelenése után napokig csak este merészkedett az utcára.

Móricz elutazása után is kapcsolatban maradtak egymással. Kelemen levélben küldte el javaslatát, tanácsait, a levéltári anyagokból kimásolt forrásokat és a kolozsvári Főtéren átélt látomásszerű élményének a leírását.²⁵

„Számталanszor gondoltam Reád és Bethlen Gábor regényedre mióta elmentél, s most hirtelen két dolog készítetett arra, hogy siessek legalább levéllel fölkeresni, s valami csekély szolgálatodra lenni nagy célodban.

Egyik az, hogy a napokban itt járt Veress Endre²⁶ s véletlenül, beszélgetés közt kibökte, hogy az Erdélyi Irodalmi Szemlében legközelebb publikálja Bethlen Gábor [gyula]fehértvári palotája egykori leírását.²⁷ Ha pedig erdélyi családtörténeti adatokra, nexusokra nézve fölvilágosításokra volna szükséged, úgy fordulj Csík[sz[en]tmihályi Sándor

²¹ ORIENT Gyula, *Az erdélyi és bánáti gyógyszerészet története*, Cluj-Kolozsvár, 1926.

²² A kézirat megjelent nyomtatásban. ORIENT Gyula, *Erdélyi alchimisták, Bethlen Gábor fejedelem alchimája*, Cluj-Kolozsvár, 1927.

²³ Román titkosrendőrség.

²⁴ RUFFY Péter, *Világaim*, Bp., 1979, 386.

²⁵ Kelemen Lajos Móricz Zsigmondnak (Kolozsvár, 1926. december 21.), PIM M.100/995/1. Közölve SAS Péter, *Kelemen Lajos és Móricz Zsigmond találkozója a levelek tükrében*, Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 1997, 2. sz., 185–189.

²⁶ Veress Endre (1868–1953) történész, levéltáros. Főleg a 16–17. századi Erdély történetével foglalkozott. Közzétette Báthory István lengyel király és erdélyi fejedelem, a pápai követek, valamint Basta György hadvezér levelezését és a korabeli egyetemeken tanuló magyarországi tanulók anyakönyvi bejegyzéseit.

²⁷ VERESS Endre, *Új adatok Bethlen Gábor fejedelem építkezéseihez*, Erdélyi Irodalmi Szemle, 1927, I. sz., 60–61. Móricz levélben kereste fel a történészt a palota leírása ügyében. Lásd Móricz Zsigmond Veress Endrének (h. és é. n.), OL P 1569, Veress család It., 8. csomó, 1073. Közölve SAS Péter, *Kelemen Lajos és Móricz Zsigmond találkozója a levelek tükrében*, i. m., 188, 16. sz. jegyzet.

Imréhez: Ő banktisztviselő a Magyar Jelzálogbanknál. Jó barátom volt, de itt kellett hagynia Erdélyt. Itt 13 évig szerkesztője volt a Genealógiai Füzeteknek,²⁸ s nagy családtörténeti gyűjteménye van. Lelkes, Erdélyért élő-haló ember, aki örömmel lesz segítségére ily kérdésekben.

Ugyane vidék – a Mezőség, – tóvilágára használható, bár csak vázlatos könyv Sztripszky Hiador²⁹ könyve: Adatok az erdélyi halászat ismeretéhez. Én is írtam egy cikkecskét a régi erdélyi tóárvizekről.³⁰ Ha gondolnám, hogy hasznát vehetné, szívesen elküldeném. Ha Te az ecsedi lápot behatárolod a Mezőség kopár hegyeivel, nyugodtan írhatod azt a vízi életet, amit ott láttál. El nem felejttem, hogy Takács [sic!] Sándor³¹ a Rajzok a török világból egyik kötetében miféle gazdagságát nyújtja az egyik cikkében a vízi és mocsárvilág szókincsének. Te ezeket bizonyára ismered; de ismerve sem árt belepillantani, oly szép az a cikk.

Végül oda mellékelem azt a csodálatos délibábszerű látványt leírva, melyet Gyallay Domokos³² barátommal és 50–60 emberrel együtt láttunk dec[ember] 17-én. [Gyula]Fejérvárra alkalmazva is használható. Az akkori embert még jobban megdöbbenetette az ily látvány, mint hogy minket meglepett.”

Kelemen Lajos levele megmaradt, a „csodálatos délibábszerű látvány” mellékelt leírása azonban valahogyan elkallódott. Ezért is olyan jelentős naplójának előbukkanása, mert levelével „feleselve” visszaigazolja nemcsak annak tartalmát, hanem lehetővé teszi ama bizonyos „látvány” leírásának a pontos megismerését. 1927. – régies szóhasználatában – januárius hó 5-én, szerda este ezt jegyezte fel:

„Ma küldtem el Móricz Zsigmondnak a második apró adatcsomót. Az elsőt nagy örömmel fogadta. Egy néhány erdélyi emberhez küldtem vázlatot s apró adatokat, köztük Jancsó Pálról, Faragó Andrásról s néhány más katonáról. Egerházy János udvari festőjéről. Ma elküldtem Toldalagi Mihály beszédét a szultán előtt 1628-ból, a Gyallai Sámuel unitárius pap prédikációját 1626-ból, melyet Gyallay Domokos adott át. Küldtem anekdotákat Hermányi Dienes József gyűjteményéből. Ezek XVIII. századi dolgok nagyobbára, de csak olyanokat küldtem, melyek Bethlen idejére is nyugodtan használhatók. Kiírtam Bethlen 1615-i kancellistái névsorát s néhány alakhoz rövid jellemzést közölök, aztán néhány Kolozs megyei [magyar] gyerőmonostori nemes és Suky Pál nevét rövid jellemzéssel, főleg külsejük leírásával, néhány vallatás kivonatát s több szó-lásformát. Az anyagot főleg a Wesselényi- és Toldalagi-levéltár 1610–30 közötti részéből s az unitárius válópör j[egyző]könyv 1606–1630 közti részéből vettem.

²⁸ A folyóiratot 1901-től Keöröspataki és Keöpeczi Sebestyén József heraldikussal együtt szerkesztette.

²⁹ Sztripszky Hiador (1875–1946) bibliográfus, irodalomtörténész, néprajzkutató. Munkája Kolozsvárt jelent meg 1908-ban. Bírálatot közölt róla Kelemen Lajos. Lásd Erdélyi Múzeum, 1911, 307–310.

³⁰ Ellenzék, 1926, 42. sz., 9–10.

³¹ Takács Sándor (1860–1932) művelődéstörténész, levéltáros. Irodalmi stílusban megírt tanulmányai értékes forrásokat rejtenek.

³² Gyallay Pap Domokos (1880–1970) író, szerkesztő. A kolozsvári Unitárius Kollégium történelemtanára. 1921-től 1943-ig főszerkesztője a Magyar Nép c. hetilapnak. Évente megjelentette az Erdélyi Magyar Naptárt, megindította a Magyar Nép Könyvtára sorozatot.

Kiírtam néhány veszekedő feleselést egy székelőföldi vallatásból, pár jó mondást s végül azt az érdekes, és csodálatos látványt, melynek a régi unitárius kollégium sarkáról Gyallay Domokossal együtt voltunk tanúi.

A nagy templom keresztjéről egy óriási függőleges sötét sáv meredt az égnek. Mintha száz drótszállal a tornyot akarta volna valaki fölhúzni az égbe. Ettől jobbra violaszínű, balra szennyes sárga volt az ég. Egyszerre aztán a nagy torony mögött egy hatalmas, óriás méretű, a kölni dóm tornyához hasonló, de fiókos torony árnyéka jelent meg az égen. Megdöbbenve néztük a furcsa látványt. Mind többen állottak meg és senki se tudta, hogy mi. A nagy árnyéktorony pár perc alatt elhomályosult és eltűnt, de az égből meredő drótkötél-forma sötét ibolyaszín sokáig látszott azután is.

Az emberek nézték. Mellettünk egy pék azt mondotta: – Még 1913-ban láttam ilyenféle dolgokat az égen s akkor is háború lett.

Érdekes, hogy a sötét sávot a keresztől az ég felé a főtér nyugati soráról is többen látták. Egy tűzoltókocsi rohant el előttünk s előbb azt hittük egy percre, hogy füst lehet, de mozdulatlan egyenes vonala teljességgel más jellegű volt. Lassan, csendesen eltűnt.”

Móricz annyira jelentősnek ítélte a leírt látomásszerű jelenséget, hogy *Erdély* trilógiája második részét ezzel indította, és néhány oldallal később Bethlennel újra elmeséltette. Kelemen Lajos mondatait összevethetjük regénybeli felhasználásával, vajon milyen írói metamorfózison, háromszáz éves visszavetítésen ment keresztül egy légköri jelenség megfigyelésének egyszerű megörökítése Móricz Zsigmond átiratában. Érdekességként megjegyzem, hogy nem regényében közölte először a jelenség leírását, hanem az Erdélyi Helikon 1929-es Bethlen-számában, *A nagy fejedelem* címmel megjelent munkájában adta közre, melynek nem minden mondata egyezik meg a regény kezdőfejezetében olvasható végleges szöveggel, ezért korábbi változatnak tekinthető.³³ A jelenség regénybeli leírása:³⁴

„A tiszta hideg napban csodálatos látomás volt.

A templom tornya felett valami violaszínű köd, amelyet, hogy jobban néztek, olyan volt, mintha fonalak ereszkedtek volna alá a nagy magasságokból. Nyílegyenesen szöktek fel ezek a szálak a mennyboltozatig, mintha isteni jel kötötte volna a tornyot az éghez.

A fejedelem nagy fekete szemeit merően függesztette a természeti csodára s amint ott állott s nézett, lassan, mintha a torony mögött egy másik torony nőtt volna roppant magasságba. Különös volt ez a második torony, gótikus óriási építmény formáját mutatta, ezer csipkével s apró tornyocskákkal, tisztára kivehetetlen volt, olyan volt, mint a Szent István-tornya Bécsben, vagy olyan volt, mint a János Jelenéseinek tornya, mely néz keletre, nyugatra, északra és délre...

Sokáig állottak ott s nézték a rendkívüli jelenséget. [...]

Egyszerre csak, mintha újabb csoda történt volna, az egész látás ellobbant, eltűnt szemeik elől.

³³ Vö. Erdélyi Helikon, 1929, 10. sz., 779–792.

³⁴ MÓRICZ Zsigmond, *A nagy fejedelem*, Bp., 1939, 3–4.

Körülnéztek a piacon s íme, az emberek ott álltak, ahogy munkájukban mentek, jöttek, vagy a fejedelmi urakat kíváncsian lesték s valamennyien oly álmélkodó és ijedt mozdulattal kövültek meg.

Mindenki látta a látományt.

Egy sütőember állott a Koós-ház lába alatt, megszólalt:

– Ilyfélét láttunk most tizenöt esztendője s meghala Boldizsár s háború leve.”

Móricz úgy örvendett „szerzőtársa” segítségének, hogy frissen megjelent könyve egyik példányát hálája jeléül azon melegében elküldötte Kolozsvárra. A könyv sajnos nincs meg vagy lappang – mint Kelemen Lajos egész hagyatéka –, csak Szabó T. Attila leírásában van nyoma egykori létezésének: „*A nagy fejedelem* megjelenése után olyan saját kezű ajánlósorokkal és aláírásával hitelesítve juttatta el Kelemen Lajosnak műve egy példányát, amelyben köszönetet mond a látomásért Kelemen Lajosnak.”³⁵

Kelemen Lajos századok ismeretanyagát őrizte, tárolta végtelennek tartott memóriájában. Már-már azzal gyanúsították, hogy mint szemtanú beszél Bethlenről és koráról. „A legfrissebb pletykákat tudja a tizenhetedik századból” – idézte apja feljegyzéseiből Móricz Virág.³⁶ Gyallay Pap Domokos mellett Nyíró József is járt fel hozzá történelmi tárgyú munkáik témájáért.³⁷

Szabó T. Attila véleménye szerint Móricz Zsigmond nagyon sikeresnek ítéltette kolozsvári útját, hiszen Kelemen Lajos segítségével olyan biztonsággal mozoghatott Bethlen korának hétköznapijaiban, mintha kortársa lett volna: „az anekdotikus történetek pazar ismerőjétől Móricz bizonytalannal nem egy olyan dévaj-tréfás vagy tragikus történetet hallhatott, amely minden egykorú elbeszélőforrásnál jobban rávilágított a korra és benne az egykori társadalom alakjaira”.³⁸

Mindezek ismeretében szinte természetes, hogy az *Erdély* történelmi regénytrilógia harmadik részében – *A nap árnyéka* című kötetben – feltűnik a 20. századi kolozsvári levéltáros jellegzetes alakja. Kelemenben – nomen est omen –, a mindenről tájékozott deák alakjában örökítette meg történelmi nesztora emlékét: „S Kelemen deáknak olyan feje volt, hogy abban minden megmaradt és semmi össze nem zilálódott.”³⁹

Móricz Zsigmond zseniális íráskészségén, gazdag kifejezőeszközein, élettapasztalataiból leszűrött bölcsességén túl a levéltáros-történész Kelemen Lajos tudása, az erdélyi história-kincs áttanulmányozásából merített ismeretanyaga is hozzájárult ahhoz, hogy megszülethessen a magyar történelmi regényirodalom egyik legnagyobb remeke, az *Erdély* trilógia. Együttműködésük eredményeként tarthatjuk számon Szerb Antal értéktételeit, melyben remekműről beszél. Olyan remekműről, mely „a magyar nyelvnek előtte ismeretlen nagyszerű lehetőségeit” ismeri fel, „archaizáló prózájának pompájában”.⁴⁰

³⁵ SZABÓ T. Attila, *Móricz Zsigmond és Kelemen Lajos találkozásai*, i. m., 211.

³⁶ MÓRICZ Virág, *Apám regénye*, i. m., 302.

³⁷ MIKÓ Imre, *Kelemen Lajos közöttünk* = Uő., *Akik előttem jártak*, Bukarest, 1977, 252.

³⁸ SZABÓ T. Attila, *Móricz Zsigmond és Kelemen Lajos találkozásai*, i. m., 214.

³⁹ MÓRICZ Zsigmond, *A nap árnyéka*, Bp., 1939, 36.

⁴⁰ SERB Antal, *Magyar irodalomtörténet*, Cluj-Kolozsvár, 1934, II, 211.